

De afschuw van het getal

Een nabeschouwing over de Jaarrede - 1975 van de Voorzitter van het Nederlands Historisch Genootschap

H. BAUDET

J. W. DRUKKER

Zou Romein ooit in het openbaar gezegd hebben, dat het historisch-materialistische uitgangspunt bij de beoefening der geschiedenis als onwetenschappelijk van de hand moet worden gewezen, dat de Marxistische filosofie een heilloze dwaalleer is en dat de enig zaligmakende methode van geschiedschrijving voortkomt uit een teleologische visie op het historisch gebeuren, geworteld in de grondslagen van het christelijke geloof, dan zou dat in de Nederlandse historische wereld op zijn minst enige verwondering hebben gewekt. Toen Slicher van Bath, als voorzitter van het Nederlands Historisch Genootschap, op 24 oktober 1975 in zijn Jaarrede, zijn uitgangspunten ten aanzien van de economische en sociale geschiedenis even radicaal gewijzigd bleek te hebben, als in het imaginaire voorbeeld hierboven met betrekking tot Romein werd gesuggereerd, wachtten de auteurs van dit schrijven met spanning de hevige methodologische pennestrijd af, die naar aanleiding van Slicher's rede, naar hun verwachting, stellig zou losbarsten¹.

Wat gebeurde?

Niets.

Slicher van Bath, eminent geleerde op het terrein van de economische en sociale geschiedenis, stichter van de sterk op kwantificering gerichte 'Wageningse School', keert zich tegen de moderne, op modelconstructie en kwantificering gerichte stromingen, die hij jarenlang vurig heeft verdedigd tegen de meer traditionele, literaire opvattingen van velen zijner vakgenoten en de Nederlandse historische wereld reageert met een diep stilzwijgen.

Vandaar deze reactie: een pleidooi voor het methodologische standpunt van de oprichter van de 'Wageningse School' en een polemieek tegen de visie van de voorzitter van het Nederlands Historisch Genootschap.

De voorzitter van het Nederlands Historisch Genootschap rechtvaardigt deze wijziging in zijn opvattingen door een stuk economische theorie toe te passen op een gebied, waar deze theorie niet toepasbaar is, en door een aantal, elders nauwkeurig onderscheiden begrippen in zijn rede door elkaar te halen. Het is de bedoeling van dit artikel om, ten eerste, te staven, dat er blijkbaar sprake is van een radicale wijzi-

1. B. H. Slicher van Bath, 'Jaarrede voorzitter Nederlands Historisch Genootschap, Utrecht, 24 oktober 1975', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, XCI (1976) 169-173.

ging in Slicher's visie op de economische en sociale geschiedenis en om, ten tweede, aan te tonen, dat deze wijziging niet op wetenschappelijke overwegingen herleid kan worden.

In Slicher's rede worden twee stellingen verkondigd, die beide een felle bestrijding inhouden van de kwantitatieve benadering in de economische en sociale geschiedenis. De nadruk op de analyse van numerieke gegevens sedert de laatste twintig jaar, in weerwil van ermee bereikte resultaten, wordt hier één van de '... gevaren, (die) vooral de economische en sociale geschiedenis ... bedreigen...' genoemd. Die stelling moet dan gestaafd worden door de kritiek, dat Fogel en Engerman niet op het morele probleem van de negerslavernij zijn ingegaan, op de willekeur en het onrecht, maar zich beperkt hebben tot datgene wat zich voor kwantitatieve analyse leent.

'... Door het werk van Fogel en Engerman is gedemonstreerd, dat de kwantitatieve geschiedenis ophoudt, zodra ethische normen in het geding komen...'.¹

Het voegwoord 'zodra' staat hier niet toevallig. Het suggereert niets minder, dan dat ethische normen al heel vlug in het geding moeten komen en dat het daaraan voorafgaande historische onderzoek, al of niet kwantificeerbaar, hoogstens van marginaal belang is. Er staat niet: 'wanneer' of 'indien' of 'waar'. Dat kan geen 'slip of the pen' zijn. Als tweede voorbeeld geldt het onderzoek naar de emigratiemotieven. De consequenties van wat hier staat is, dat men daarover nog alleen zinnig zou kunnen en dus mogen praten, via inzicht in de individuele motieven en motivaties en het '... onduidelijk geheel van beweegredenen. De grens van de kwantitatieve benadering wordt hier bereikt, zodra men op het terrein van de individuele mens komt. Het niet-kwantificeerbare is uiteindelijk de bepalende factor...'².

Er staat alweer: 'zodra'. Dat wil opnieuw zeggen: al heel vlug en het kwantitatieve wordt ook hier op die wijze verbannen naar de paragrafen van wat globaliserend en daarmee weinig beduidend, marginaal vóór-onderzoek. Dat is: pas aan wezenlijke zaken komt men toe, als men van deze 'Spielerei' afstapt. Alleen de eerste kwantitatieve onderzoeken waren baanbrekend, maar de betekenis van later onderzoek met behulp van deze methoden is van afnemend wetenschappelijk nut: '... De kwantificeringsmethode is verworpen tot een tamelijk nutteloze werkverschaffing, ongeïnspireerd, voorbijgaand aan de wezenlijke problematiek..'³.

Slicher van Bath is de pionier van de kwantitatief-analytische geschiedenis in Nederland. Posthumus deze eer te geven zou niet juist zijn: Posthumus was prijs-historicus 'pur sang' en dus qualitate qua een kwantitatief historicus. In die hoedanig-

2. *Ibidem*,172.

3. *Ibidem*,173.

heid heeft hij geen nieuwe onderzoeksmethodiek in de economische geschiedenis geïntroduceerd. De prijsgeschiedenis was vóór Posthumus al kwantitatief; zij was dat al bij Hamilton en zij was dat al ten tijde van Jean Bodin. Slicher van Bath demonstreerde in, wat altijd blijven zal: zijn *magnum opus*, op bewonderenswaardige wijze, hoe ogenschijnlijk dorre en louter op aantallen betrekking hebbende gegevens, toegang kunnen geven tot verrassende conclusies omtrent, op zichzelf niet direct kwantificeerbare begrippen, zoals mentaliteit en mentaliteitsverandering bij bepaalde bevolkingsgroepen⁴. Dat was, althans in Nederland, iets geheel nieuws. Het feit, dat hij zich niet liet verleiden tot het verketteren van alles wat niet tot het kwantitatieve historische onderzoek gerekend kon worden en een open oog hield voor de intuïtieve, artistieke elementen in de geschiedschrijving, getuigt van zijn ruime opvattingen:

In de historicus moet iets leven van een goddelijke vonk, hij moet intuïtief personen en toestanden kunnen begrijpen en weergeven, zoals een dichter soms in enkele zinnen een heel tijdsprobleem in felle gloed als onder schelle schijnwerpers zet. Nu eens in het fijn ontleedwerk, verricht op de meest scherpzinnige wijze, dan weer een beeld, dat met een paar vlugge forse streken op het papier is gezet, maar steeds moet men kunnen merken, dat het werk is van iemand, die zijn volle persoonlijkheid heeft ingezet. Slechts op deze wijze zal men zijn leerlingen of zijn lezers iets kunnen geven van het wondere verleden⁵.

Zoveel respect voor de traditie van het vak komt men helaas zelden tegen bij methodologische vernieuwers. Niettemin, Slicher stond voor de taak om zijn sterk door de 'Annalesgroep' geïnspireerde visie ingang te doen vinden bij de Nederlandse historici en dat deed hij met even grote overtuigingskracht. Het zij hem vergeven, dat zijn enthousiasme het daarbij nu en dan won van zijn gebruikelijke, wetenschappelijke distantie. Een collega ondervond zulks, toen deze in 1961 schreef:

Historieschrijving is, behalve wetenschapsbeoefening, ook nog een zaak van een persoonlijke aandrift van, naar ik geloof, artistieke huize. Zij is ook vormgeving, kunstwerk - niet in de zin van l'art pour l'art, maar in die van de beste, de meest adequate uitdrukkingvorm van een (historische) visie en gedachtengang. In de zin van kunst, die dieper dan wetenschap doordringt tot waarheid. Daarmee raak ik dan aan een probleem, waarover de eeuwen niet hebben opgehouden te filosoferen. Het accentueert de betekenis van het inventief moment van de historische geesteswerkzaamheid; die van het creatief karakter van de historische synthese. De aard van de historische intuïtie, binnen de smalle marge natuurlijk van strikt wetenschappelijk voor-onderzoek - verstaat U mij vooral niet verkeerd op dit punt! -: die aard is, misschien, nog nooit scherp genoeg doordacht⁶.

4. B. H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel* (Assen, 1957).

5. B. H. Slicher van Bath, 'De taak van de historicus', *Herschreven historie. Schetsen en studiën op het gebied der middeleeuwse geschiedenis* (Leiden, 1949) 13.

6. H. Baudet, 'Geschiedenis en sociologie uit het gezichtspunt van de historicus', *Sociologie en geschiedenis. Jaarboek van de Nederlandse sociologische vereniging*, XIV (1961) ii, 28.

In dit citaat is de overeenstemming met de gedachtengang van Slicher van Bath in het hierboven aangehaalde fragment opvallend. Slicher zag tien jaar geleden evenwel reden om er fel tegen van leer te trekken, omdat hij in deze passage een 'contra-revolutionair' standpunt meende te bespeuren ten aanzien van de door hem gepropageerde methode:

... Baudet gaat nog een stap verder, hij wil in het geschiedenisverhaal vooral het kunstwerk zien. Op deze wijze keert men tot de opvattingen van de 19e eeuw terug. Het doel van het moderne historische onderzoek is evenwel de interpretatie van het verleden met, onder meer, gebruikmaking van de sociale wetenschappen⁷.

Of hier sprake is van een samenvatting of van een ontwrichting van de tekst om een methodologische tegenstander uit het niet te scheppen: de lezer oordele zelf.

Slicher's visie op het vak laat zich trouwens voortreffelijk uit deze publicatie afleiden: na een zeer uitvoerig historiografisch overzicht distantieert hij zich van de 'Stufen-theorieën' en van de segmentarische behandeling in de economische geschiedenis: 'Grote bezwaren worden, terecht, geopperd tegen de behandeling van de economische geschiedenis in segmenten ... terwijl een integrale behandeling van de stof noodzakelijk zou zijn'⁸. En even verder, ten aanzien van de 'Stufen-theorieën':

Het heeft zeer veel moeite gekost om de verschillende theorieën, die in de 19e eeuw op dit gebied in de economische geschiedenis gelanceerd werden, te bestrijden. Het spook is zelfs nu nog niet dood, thans is het in Rostow's leer van de economische groei en de *take-off* opnieuw opgedoken. Veel van de vruchteloze pennestrijd zou achterwege hebben kunnen blijven, indien men de ontwikkelingsstadia als een beperkte generalisatie had beschouwd, dienende als illustratie bij een theorie, die op andere grondslagen was gefundeerd⁹.

Vervolgens legt Slicher grote nadruk op het verschil tussen de traditionele benadering van de historicus, de *Einmaligkeit* van historische feiten en het gezichtspunt van de sociale wetenschappen, die juist verschillende feiten, via een theorie pogen te generaliseren:

In de meeste wetenschappen zijn de feiten een middel om tot wetten of generalisaties te geraken. Voor de historici is de generalisatie geen doel, maar een middel om de feiten te begrijpen. De generalisatie is ver verwijderd van de dwingende wetmatigheid der 19e eeuwse natuurwetten. Men spreekt liever van algemene hypothesen, een begrippenschema, beperkte generalisaties, tijdelijke regelmatigheden, generalisaties van middelgrote strekking. Al deze generalisaties zijn voor de historische verklaring van bijzonder gewicht¹⁰ ... De nadruk, welke in de economische en sociale geschiedenis op het alge-

7. B. H. Slicher van Bath, 'Theorie en praktijk in de economische en sociale geschiedenis', *AAG Bijdragen*, XIV (1967) 137.

8. *Ibidem*, 123.

9. *Ibidem*, 148.

10. *Ibidem*, 143.

meen voorkomende, het herhaalbare wordt gelegd, behoeft allerminst een onderwaarde-
ring van het unieke of het toevallige in te houden. De betekenis van het toeval en de
'Einmaligkeit' worden echter pas duidelijk, indien zij geplaatst worden naast alles wat
algemeen is en wat regelmatig voorkomt.

Door de voorstanders van de leer der 'Einmaligkeit' in de geschiedenis wordt dit laatste
weleens vergeten.

Terecht concludeert hij dan:

Men heeft in de tegenstelling wetmatigheid tegenover 'Einmaligkeit' vroeger vaak het
onderscheid tussen de natuurwetenschappen en de geschiedenis gezien. Maar ook ieder
natuurgebeuren is uniek en terzelfdertijd onderworpen aan een zekere wetmatigheid of
regelmatigheid. Dit nu geldt evenzeer voor allerlei gebeurtenissen op het terrein van de
sociale wetenschappen en dientengevolge ook voor de economische en sociale geschie-
denis. In dit opzicht bestaat de oude tegenstelling tussen de natuurwetenschappen en de
geschiedenis niet meer¹¹.

Slicher van Bath stelt zich onomwonden op het standpunt van de generalist en,
wat belangrijker is, verdedigt de stelling dat kwantifikatie een mogelijkheid is om te
generaliseren:

... Indien men probeert om op grond van de voorafgaande beschouwingen tot conclusies te komen, dan is allereerst gebleken, dat een annalistische vorm van geschiedschrijving, bestaande uit een aaneenschakeling van losse feiten, weinig zinvol is... Om de gebeurtenissen en toestanden van het verleden te begrijpen, moet men overgaan tot generalisaties¹² ... Kwantifikatie houdt in vergelijken van getallen uitgedrukt in gelijksoortige eenheden. Vergelijken is een vorm van generaliseren. Omgekeerd kan gesteld worden, dat één van de mogelijkheden van generalisatie de kwantifikatie is. De kwantifikatie is vooral van betekenis voor bepaalde vormen van generalisatie, namelijk in processen en structuren. Men kan processen en structuren pas begrijpen door de factoren vast te stellen, die het proces of de structuur bepalen. Theoretisch dient vastgesteld te worden, welke factoren in een proces werkzaam kunnen zijn en welke andere zijn uitgesloten. Op deze wijze is het mogelijk de vraag te beantwoorden waarom een proces op een bepaalde manier verlopen is en niet anders¹³.

Dat Slicher van Bath de kwantificering van eminent belang acht, lijdt geen twijfel. Na de segment-benadering en de Stufen-theorieën zoals wij reeds zagen, van de hand te hebben gewezen, kiest hij voor de integrale economische geschiedenis en

Voor de integrale economische geschiedenis vormen de cijferreeksen de ruggegraat van de gehele economische ontwikkeling. De fluctuaties, de met elkaar samenhangende veranderingen in de gehele economie, worden in cijfers uitgedrukt. De analyse van het historische proces geschiedt met behulp van de statistische gegevens¹⁴.

In het proces van generalisatie door middel van kwantificering is het gebruik ma-

11. *Ibidem*, 139.

12. *Ibidem*, 155.

13. *Ibidem*, 156.

14. *Ibidem*, 129.

ken van economische theorie onontbeerlijk: 'Voor iedere interpretatie van gegevens is een theorie nodig'¹⁵. En de toepassingsmogelijkheden van de economische theorie in de economische geschiedenis zijn door de recente ontwikkelingen volgens Slicher van Bath sterk toegenomen.

Door de ontwikkeling van de economie en economische geschiedenis na 1945 blijkt de mogelijkheid voor toepassing van de theorie vergroot te zijn. In de min of meer theoretisch gerichte vakliteratuur worden de volgende drie punten genoemd: a) de integrale economische geschiedenis, b) de generalisatie, c) de kwantifikatie. Men kan opmerken, dat de vergelijking, de comparatieve methode hier wederom ontbreekt, hoewel ze in de praktijk toch wordt toegepast¹⁶.

Hoe scherp Slicher de ontwikkeling voorzag, blijkt uit het feit, dat de Economic History Association haar jaarlijkse bijeenkomst in 1974 volledig aan de comparatieve economische geschiedenis wijdde¹⁷. Dat Slicher een toenemend gebruik van economische theorie in de economische geschiedenis toejuicht, lijkt geen twijfel: 'Een goede vraagstelling op grond van de theoretische kennis is voor een integraal economisch historisch onderzoek vereist. Zonder dat blijft het historisch werk niets meer dan een interessante, doch grotendeels nutteloze hobby'¹⁸. Nog profetischer wordt Slicher van Bath, als hij de functie van de waarschijnlijkheidstheorie voor de economische geschiedenis schetst:

In de economische geschiedenis bestudeert men verschijnselen, die zich in ongeveer gelijke vorm verschillende malen voordoen. In het economisch gebeuren kan men derhalve een zekere regelmaat opmerken. Het gaat dus niet meer zoals vroeger om wetmatigheid, maar om regelmatigheid. Met behulp van de waarschijnlijkheidsrekening is het mogelijk het loutere toeval nauwer te begrenzen. Evenals in de filosofie en in de natuurwetenschappen tracht men ook in de economie zoveel mogelijk verschijnselen te verklaren, waarna er nog een toevalselement overblijft. De wereld wordt beschouwd als een stochastisch universum; er heeft zich een stochastische econometrie ontwikkeld... Volgens Villey zijn daarentegen in de geschiedenis vele feiten onvoorzienbaar. Gezien echter de huidige techniek van de waarschijnlijkheidsrekening behoeft men voor de economische en sociale geschiedenis niet zo somber te zijn als laatstgenoemde auteur¹⁹.

Afgezien van het feit dat het ons niet duidelijk is in welke tak van de filosofie getracht wordt zoveel mogelijk verschijnselen stochastisch te verklaren, kunnen wij met de strekking van het betoog volledig instemmen. Alleen, het enthousiasme van Slicher voor de nieuwe ontwikkelingen deed hem hier de voorzichtigheid uit het oog verliezen: het toepassen van stochastische modellen in de economische geschie-

15. *Ibidem*, 137.

16. *Ibidem*, 125.

17. *The Journal of Economic History*, XXXV (1975) i: *Papers Presented at the thirtyfourth Annual Meeting of the Economic History Association. Comparative Economic History: Promises and Problems*.

18. Slicher van Bath, 'Theorie en praktijk', 127.

19. *Ibidem*, 127-128.

denis is nu, tien jaar later, nog niet van de grond gekomen en het '... voorbeeld van de nieuwe methode...'²⁰ is slecht gekozen omdat het geen betrekking heeft op het hanteren van een stochastisch model.

Slicher's methodologische visie op de economische geschiedenis laat zich op grond van het bovenstaande als volgt samenvatten: het standpunt dat generalisatie bij historisch onderzoek onmogelijk is door het *einmalige* karakter van historische feiten is verwerpelijk en leidt tot een betrekkelijk zinloos en hobbyïstisch verzamelen van feiten²¹. Het gaat in de wetenschap om het leggen van verbanden tussen feiten en indien de geschiedenis wetenschappelijke pretenties heeft, zal zij tot generalisatie moeten komen. Een mogelijkheid tot generalisatie is kwantificering. Met behulp van de statistieken kunnen de cijferreeksen geanalyseerd worden op regelmatige verbanden en door toepassing van de waarschijnlijkheidsrekening kan bepaald worden tot in hoeverre geconstateerde regelmatigheden in het materiaal gegeneerd worden door het toeval of door een beperkt aantal systematische factoren. Indien de reeksen betrekking hebben op economische verschijnselen, kan de economische theorie de historicus te hulp komen met verklaringen voor de geconstateerde regelmatigheden. Statistische analyse tenslotte dient een antwoord te geven op de vraag of en in hoeverre de gehanteerde theorie geldig is met betrekking tot het historische cijfermateriaal.

Een terminologische kwestie vraagt de aandacht voor wij ons een beeld kunnen vormen van Slicher's oordeel over het verrichte econometrisch-historische onderzoek. Het probleem ligt in het onderscheid tussen de begrippen 'kwantitatieve geschiedenis' en 'econometrische geschiedenis' of 'cliometrie' of 'new economic history'. De verwarring, die ten aanzien van deze termen ontstaan is, is niet veroorzaakt door Slicher van Bath. Het is Jean Marczewski geweest, die een boek, dat handelde over de toepassingsmogelijkheden van macro-economische, sterk door de opbouw van nationale rekeningen geïnspireerde modellen op de geschiedenis, de ongelukkige titel *Introduction à l'histoire quantitative* meegaf. Hierdoor is, althans in Nederland, een heilloze begripsverwarring ontstaan over de betekenis van de beide termen: men kan Posthumus zonder twijfel een kwantitatief economisch-historicus noemen, maar onmogelijk een cliometrist en hetzelfde geldt bijvoorbeeld voor B. R. Mitchell. Elders is er op het verschil tussen beide termen gewezen. Kwantitatieve geschiedenis is 'het verzamelen, reconstrueren en analyseren van historisch-statistisch materiaal...' terwijl pas van econometrisch-historisch onderzoek sprake is

wanneer gepoogd wordt om historische verschijnselen te verklaren door het opleggen

20. Namelijk J. Marczewski, 'Les variables historiques', *Introduction à l'histoire quantitative* (Genève, 1965) 52-65.

21. 'Het toppunt van hamsterkunde', zoals Paul van Stuijvenberg het eens kernachtig uitdrukte.

H. BAUDET EN J. W. DRUKKER

van een kader voor samenhangende, kwantitatief toetsbare en aan de theoretische economie ontleende hypothesen ... en ... het (toetsen) van deze hypothesen met behulp van historische gegevens van kwantitatieve aard²².

Slicher van Bath is aanvankelijk wat dubbelzinnig in het hanteren van beide termen: 'In de *New Economic History* of *cliometrie* en in de *Histoire Quantitative*, een mengeling van geschiedenis, economie en statistiek...²³. En het wordt er in 1969 niet veel duidelijker op:

Naar getuigenis van Fogel heeft het werk van Kuznets, meer dan van iemand anders, de *New Economic Historians* geïnspireerd. Ook de Franse *Histoire Quantitative* van Marczewski baseert zich op het werk van Kuznets. Vermoedelijk hebben de leerlingen de lijn veel verder doorgetrokken dan de peetvader van de kwantitatieve geschiedenis geoorloofd acht. Hiermee stuit men op een probleem, waarmee men voortdurend in de historische statistiek zal blijven worstelen²⁴.

Deze terminologische vaagheid werkt bijzonder verwarrend in de Jaarrede van de voorzitter van het Historisch Genootschap. Er staat achtereenvolgens:

Er zijn andere gevaren en deze bedreigen vooral de economische en sociale geschiedenis. In deze tak van geschiedenis is gedurende de laatste twee decennia zeer sterk de nadruk gevallen op de kwantitatieve gegevens en hun verwerking.

Even verder: 'Toch komen ook de grenzen van de zogenaamde cliometrie steeds duidelijker naar voren'. En tenslotte dan de al aangehaalde belangrijke woorden:

Door het werk van Fogel en Engerman is gedemonstreerd dat de kwantitatieve geschiedenis ophoudt, zodra ethische normen in het geding komen... De grens van de kwantitatieve benadering wordt hier bereikt, zodra men op het terrein van de individuele mens komt... Een tweede beperking voor de kwantitatieve aanpak in de economische en sociale geschiedenis ligt in de wet van de verminderende meeropbrengsten... De kwantificeringsmethode is verworpen tot een tamelijk nutteloze werkverschaffing²⁵.

Op grond van het hierbovenstaande zou de argeloze lezer concluderen, dat Slicher van Bath de gehele kwantitatieve geschiedenis van de hand wijst. Uit de aangehaalde voorbeelden blijkt echter, dat zijn aanval zich niet richt op de kwantitatieve geschiedenis in het algemeen, maar op de econometrische historici, de 'zogenaamde cliometristen'.

In 1967 stond Slicher ambivalent tegenover de cliometrische nieuwlichters, hoewel hij het verrichte onderzoek belangrijk genoeg achtte om er uitgebreide beschouwin-

22. J. W. Drukker, 'De wijze en de rekenmeester of enkele methodologische aspecten van de toepassing van economische theorie en kwantitatieve technieken op de economische geschiedenis I', *Maandschrift Economie*, XXXVII (1973) 248, 250.

23. Slicher van Bath, 'Theorie en praktijk', 219.

24. B. H. Slicher van Bath, 'Nieuwe wegen in de Amerikaanse economische en sociale geschiedenis', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XXCII (1969) ii, 209-210.

25. Slicher van Bath, 'Jaarrede', 172-173.

gen aan te wijden:

Het werk van de cliometristen heeft kritiek uitgelokt, vooral van de 'traditionele' economische historici. Zelfs North was niet geheel tevreden over het werk van de jongere groep, hoewel zijn oordeel over de ouderen nog veel vernietigender was: 'We need to sweep out the door a good deal of the old economic history, to improve the quality of the new economic history'²⁶.

Even verder gebruikt Slicher toch het woord 'spectaculair', als hij de resultaten van de new economic history met de recente ontwikkelingen in de sociale geschiedenis vergelijkt²⁷. In 1969, na een verblijf van een jaar in de Verenigde Staten aan de universiteit van Chicago, is zijn houding ten opzichte van de cliometrie positiever geworden.

Er zijn enige studies verschenen die men als interessante experimenten kan kwalificeren en waarbij het vermoeden rijst dat de auteurs hun eigen werk zien als een aftasten, een spelen met het materiaal. Het schijnt alsof zij zich afvragen, wat kan ik bewijzen met de gegevens die tot mijn beschikking staan? Welke veronderstellingen kan ik opwerpen? Ongetwijfeld zijn sommige onderzoekers in hun overmoed te ver gegaan. Zij hebben problemen op willen lossen, waartoe ook de nieuwe aanpak nog niet reikte. Op zichzelf is dat niet erg, omdat daardoor de begrenzing van de mogelijkheden duidelijk tot uitdrukking is gekomen²⁸.

Slicher van Bath houdt niet ten onrechte een zekere gereserveerdheid ten aanzien van econometrisch historisch onderzoek waarbij gepoogd wordt een te groot aantal variabelen onder controle te houden:

Het blijft een balanceren tussen hersenschim en historische realiteit. Onmiddellijk dient echter gesteld te worden, dat men juist door meer theoretische kennis en door toepassing van verfijnde methoden en technieken een vastere basis voor de voortzetting van het onderzoek heeft gekregen. De beste resultaten zijn bereikt bij onderwerpen van beperkte omvang en zich uitstrekkende over een niet te lange tijdsduur. Bij zeer gecompliceerde onderwerpen en bij een grote verlenging van de tijdsduur, waarbinnen een proces verloopt, wordt het aantal variabele factoren te groot²⁹.

Het vreemde is echter, dat als Slicher van Bath zich in algemene zin kritisch uitlaat over de 'new economic history', dat hij de cliometrie niet verwijt dat zij haar onderzoek een te smalle historische basis meegeeft, maar juist een te smalle econometrische grondslag:

Enkele econometrische technieken, de computer en een paar regressievergelijkingen zijn

26. Slicher van Bath, 'Theorie en praktijk', 186. North dient zelf zonder twijfel als een aanhanger van de 'new economic history' beschouwd te worden, alleen al gezien de titels van zijn latere publicaties: Douglass C. North, *Growth and Welfare in the American Past. A New Economic History* (New Jersey, 1966); Douglass C. North en Robert Paul Thomas, *The Rise of the Western World. A New Economic History* (Londen, 1973).

27. Slicher van Bath, 'Theorie en praktijk', 189.

28. Slicher van Bath, 'Nieuwe wegen', 206.

29. *Ibidem*, 210.

niet voldoende... In dit opzicht is misschien de vraag gewettigd, of men in de New Economic History niet toch al weer een achterstand heeft op de ontwikkeling in de economie en econometrie³⁰.

Hoe tolerant Slicher tegenover de nieuwe richting staat, blijkt uit het feit dat de onvergefelijke fout van Conrad en Meyer die bij hun onderzoek naar de rendabiliteit van de slavernij 'berekenden', dat investeringen in trekdiereen verwaarloosd konden worden, omdat de voorraad zichzelf weer aanvulde, terwijl het in de meeste gevallen om ossen en muilieren ging, door hem afgedaan wordt als een '... niet onvermakelijke 'slijp of the pen'³¹.

Redlich's strenge kritiek op de new economic history wordt door Slicher van Bath als 'weinig ter zake doende' opzij geschoven³². Merkwaardig is, dat Slicher van Bath opeens veel kritischer wordt, als de cliometristen zich op één van zijn specialismen storten:

Toevalligerwijze kwamen mij enkele pogingen onder ogen om de methoden van de New Economic History op de Europese middeleeuwen toe te passen... Het zijn sterk theoretische beschouwingen met veel modellenbouw en grote onkunde van de ingewikkelde juridische en economische verhoudingen in de middeleeuwse maatschappij... Men ziet helemaal niet, dat het probleem, waarmee Europa in de middeleeuwen te strijden had, niet het tekort aan arbeidskrachten was, maar de lage produktiviteit van die arbeid³³.

Samenvattend: Slicher's oordeel over de cliometrie, als specialisme binnen de kwantitatieve geschiedenis valt kritischer uit dan zijn visie op de kwantitatieve geschiedenis in het algemeen. Niettemin luidt zijn conclusie over de 'new economic history' positief: hij geeft toe dat er fouten zijn gemaakt, meestal door een te gecompliceerd vraagstuk op te willen lossen met te primitieve analytische technieken, maar dat is niet zo'n bezwaar in zijn ogen:

... Het onderzoek in de economische en sociale geschiedenis in de Verenigde Staten is een zeer levendig bedrijf. Men is niet bang voor experimenten; er zijn vergissingen begaan, maar in het algemeen is er een belangrijke voortgang gemaakt door de frisse aanpak en door het nauwe contact met de andere sociale wetenschappen³⁴.

Dat het oordeel van de voorzitter van het Nederlands Historisch Genootschap in zijn Jaarrede - 1975 hieraan nagenoeg diametraal tegenovergesteld is geworden, is natuurlijk op zichzelf geen punt van kritiek. Het getuigt, integendeel kan men zeggen, van een bewonderenswaardige eerlijkheid en flexibiliteit, als iemand na jarenlang een bepaalde overtuiging te vuur en te zwaard te hebben verdedigd tot het inzicht komt, dat hij het toch bij het verkeerde eind heeft gehad, en als hij dan zulks

30. *Ibidem*, 215.

31. *Ibidem*, 221.

32. *Ibidem*, 224.

33. *Ibidem*, 226.

34. *Ibidem*, 232.

in het openbaar belijdt. Maar gegeven het radicale karakter van de aldus beleden herziening van wetenschappelijke visie, is de eis gewettigd, dat deze herwaardering op sterke wetenschappelijke argumenten berust. Is dit het geval in de Jaarrede? Wij menen van niet.

Aan het begin van deze kritiek is er al op gewezen, hoe belangrijk de voorzitter het acht, dat Fogel en Engerman zijns inziens in hun analyse van de slavernij in de Verenigde Staten het ethische gezichtspunt buiten beschouwing lieten:

Indien zelfs dit alles waar zou zijn, dan blijft er nog het morele probleem van de slavernij ... Men vergeet, dat ook economisch efficiënte slavernij de smet van slavernij blijft dragen³⁵.

Men vraagt zich af, wie hier iets vergeet. Fogel en Engerman in elk geval niet:

We have tried to present the findings of the cliometricians on the economics of slavery in as dispassionate a manner as possible - although we allowed ourselves some personal latitude in the prologue and epilogue. We would be misleading our readers however, if we left the impression that cliometricians were immune from the ideological pressures that have beset other students of American Negro slavery³⁶.

Fogel en Engerman hebben het ethische gezichtspunt helemaal niet vergeten. Zij zijn zich er alleen van bewust, dat hun normen en waarden niet ieders normen en waarden zijn, en daaruit hebben zij de consequentie getrokken om hun ethische oordeel over de positie van de negers in de Verenigde Staten te scheiden van hun berekeningen en schattingen omtrent de produktiviteit en de levensomstandigheden van negerslaven. Sterker nog, in de rechtvaardiging voor het gebruik van econometrische technieken, betonen zij zich bescheidener dan sommige andere verdedigers van de kwantitatief-analytische geschiedenis:

cliometrics provides a set of tools which are of considerable help in analyzing an important but limited set of problems. Many vital issues in the economics of slavery lie beyond the range of these tools³⁷.

Niettemin, Fogel en Engerman leggen meer de nadruk op de analyse van kwantitatieve gegevens, die statistisch bewerkbaar zijn, en zij verdedigen dit door te stellen:

Our aim has been to base our statements on evidence drawn from as high up in the hierarchy of reliability as possible. We have least confidence in fragmentary evidence which is based on unverifiable impressions of individuals whose primary aim was the defense of an ideological position. Fragmentary evidence from objective sources, such as impressionistic reports of 'detached' observers, may be more believable, but is still of

35. Slicher van Bath, 'Jaarrede', 172; R. W. Fogel en S. L. Engerman, *Time on the Cross. The Economics of American Negro Slavery* (2 dln, Londen, 1974).

36. Fogel en Engerman, *Time on the Cross*, II, appendix A, 3.

37. *Ibidem*, 1,9.

a low order of reliability since it is usually not possible to submit such evidence to systematic statistical tests³⁸.

Wanneer men dit vergelijkt met de uitspraken van Slicher van Bath, lijkt het welhaast of de beide cliometristen in 1967 hun inspiratie voor het boek hebben opgedaan in Wageningen: 'Bij de kwalitatieve data is het gevaar van vervalsing groter en ook de mogelijkheid, dat de bewaard gebleven bronnen slechts één bepaalde, gekleurde visie geven'³⁹ en

De tegenstanders van de kwantifikatie en de vreesachtigen doen het voorkomen alsof het werken met getallen tot onvruchtbaarheid is gedoemd. Met groot misbaar wijzen zij op enkele mislukkingen om daarmee de gehele methode te diskwalificeren. Indien er fouten gemaakt zijn, bewijst dit slechts, dat de historici nog niet voldoende kritisch en te onervaren zijn om met getallen te werken. Geenszins kan men hieruit bewijzen tegen de methode putten. Ook bij het gebruik van kwalitatieve data worden fouten gemaakt, onjuiste interpretaties gegeven, worden er ten onrechte op allerlei losse gronden conclusies getrokken. Men behoeft zich slechts de door de economen en sociologen opgestelde lijst van de door de historici begane zonden in herinnering te roepen. Onder de verwijten kwam juist de geringe exactheid en de ongefundeerde conclusies het veelvuldigst voor. Dit zijn nu de misslagen, die veel meer door de kwalitatieve geschiedschrijver begaan worden dan door de kwantitatieve⁴⁰.

Mijnheer de voorzitter, is men dan geneigd te vragen aan de Jaarredenaar - 1975, hoe kon juist U nu beweren, dat 'door het boek van Fogel en Engerman is gedemonstreerd, dat de kwantitatieve geschiedenis ophoudt, zodra ethische normen in het geding komen'⁴¹. Er staat toch:

We have attacked the traditional interpretation of the economics of slavery not in order to resurrect a defunct system, but in order to strike down the view that black Americans were without culture, without achievement, and without development for their first two hundred and fifty years on American soil. We have tried to show that this false portrait of black history was originally the consequence of a debate between critics and defenders of slavery which rested on the racist premise that blacks were biologically inferior to whites. Whether the history of the South was written by Northerners or Southerners, that premise was carried forward, by all but a few historians, throughout the post-Civil War period and down to the eve of World War II⁴².

Mijnheer de voorzitter, 'in order to correct the perversion' en 'in order to strike down the view': het zou eenvoudiger zijn geweest om het boek van Fogel en Engerman te verwijten, dat het 'politiek beladen (is)' en dat 'de geschiedenis (er) een secundaire plaats inneemt'⁴³.

38. *Ibidem*, 10.

39. Slicher van Bath, 'Theorie en praktijk', 163.

40. *Ibidem*.

41. Slicher van Bath, 'Jaarrede', 172.

42. Fogel en Engerman, *Time on the Cross*, I, 258-259.

43. Slicher van Bath, 'Jaarrede', 172.

It is one of the bitterest ironies of history that the anti-slavery critics who worked so hard to break these chains probably did as much as any other group, perhaps more, to fasten the spikes that have kept blacks in the agony of racial discrimination during their century of freedom⁴⁴.

Hebt U, Mijnheer de voorzitter, dan eigenlijk niet onbedoeld een bijdrage geleverd tot deze ironie der geschiedenis? Onbedoeld: Uw integriteit is natuurlijk verheven boven alle twijfel. Dat U in Uw oprechte verontwaardiging spottend honderd en dertien variabelen in het boek telde, terwijl het er in feite veel minder zijn, wij vallen er U niet hard om. U weet, even goed als wij, dat het aantal variabelen in een regressievergelijking niets zegt: het is immers de verhouding tussen het aantal variabelen en het aantal waarnemingen, die statistisch roet in het eten kan gooien⁴⁵.

Maar, Mijnheer de voorzitter, op welke wetenschappelijke criteria steunde dan toch Uw emotionele verontwaardiging? En diezelfde vraag dringt zich op met betrekking tot Uw kritiek op de kwantitatieve analyse van de emigratie vanuit Europa naar Latijns-Amerika. U stelt: 'de grens van de kwantitatieve benadering wordt hier bereikt, zodra men op het terrein van de individuele mens komt'⁴⁶. De uitspraak is bijna waar. Zij zou het helemaal zijn geweest, als U gezegd had: de grens van de kwantitatieve geschiedenis wordt overal bereikt, zodra men op het terrein van de individuele mens komt. Over een individu is het beter individualiseren dan generaliseren. En zoals U zelf gezegd hebt: 'één van de mogelijkheden van generalisatie is kwantificatie'⁴⁷. Over het algemeen kunnen kwantitatieve gegevens worden beschouwd als begrenzendende informatie, zij brengen een groot en diffuus onderzoeksgebied binnen een zeker kader en zij kunnen binnen dat, aldus, uitgemeten terrein sommige processen en structuren aan het licht brengen. Brengt dit de historicus niet in conflict met het wezen van de individuele mens, die in vrijheid een zelfstandige keuze doet, die niet kwantitatief geanalyseerd kan worden, maar eerder voortvloeit uit 'een onduidelijk geheel van beweegredenen'⁴⁸? Jazeker, dat doet het, zodra U stelt 'Het niet-kwantificeerbare is uiteindelijk de bepalende factor'⁴⁹. Als U gezegd zou hebben: de uiteindelijk bepalende factor is voor het individu niet kwantificeerbaar, maar er zijn voor groepen individuen soms kwantitatieve factoren bepaalbaar, zouden wij het volkomen met U eens zijn geweest. Dat zou geen minachting of veronachtzaming van het vrije individu geweest zijn, integendeel, juist

⁴⁴. Fogel en Engerman, *Time on the Cross*, I, 263.

⁴⁵. Voor de statistisch geïnteresseerde lezer: het aantal vrijheidsgraden en daarmee het betrouwbaarheidsinterval van de schattingen loopt terug als de verhouding tussen het aantal waarnemingen en het aantal te schatten variabelen kleiner wordt. Het is wellicht een van de 'bitter ironies of history' dat uitgerekend R. W. Fogel op dit punt fel is aangevallen ten aanzien van zijn boek *Railroads and American Economic Growth*.

⁴⁶. Slicher van Bath, 'Jaarrede', 172.

⁴⁷. Slicher van Bath, 'Theorie en praktijk', 156.

⁴⁸. Slicher van Bath, 'Jaarrede', 172.

⁴⁹. *Ibidem*.

'de betekenis van de 'Einmaligkeit' [wordt] ... pas duidelijk, indien zij geplaatst [wordt] naast alles wat algemeen is en regelmatig voorkomt'⁵⁰. Zou men dit dan ook zo kunnen zeggen: de heldhaftigheid van het individu, dat op een zeker ogenblik om allerlei emotionele motieven *niet* emigreerde, komt pas uit tegen de achtergrond van een kwantitatieve analyse over een groot aantal individuen, die aantoonde welke mogelijkheden emigratie bood in een uitzichtloos bestaan van honger en armoede?

Mijnheer de voorzitter, wij willen U niet het verwijt maken dat U terugkeert 'tot de opvattingen van de 19e eeuw'⁵¹. Ook willen wij U niet beschuldigen, dat U 'de oude tegenstelling tussen de natuurwetenschappen en de geschiedenis' opnieuw wilt beklemtonen⁵². Het is een verschil in opvatting, dat ouder is en dieper ligt: het verschil tussen een romantische of een rationalistische visie op de geschiedenis.

De argumenten, welke tegen de kwantifikatie worden aangevoerd, berusten bij geen enkele van de tegenstanders op een logische argumentatie. Het gevoelselement overheerst sterk. Het is de literaire, gevoelsmatige afschuw van het getal⁵³.

Tenslotte, zo zou het vraagstellend contra-betoog kunnen worden afgesloten, Mijnheer de voorzitter, spreekt U van het 'afnemend wetenschappelijk nut' van kwantitatief, analytisch historisch onderzoek, dat optreedt, als het eerste voorbeeld klakkeloos nagevolgd gaat worden⁵⁴. U baseert deze stelling op 'de wet van de verminderende meeropbrengsten'⁵⁵.

Twee opmerkingen, namelijk dienaangaande: de ervaringsregel van de niet-proportioneel toenemende fysieke produktiviteit, waar U op doelt, heeft betrekking op een productieproces, waarin men alle productiefactoren behalve één constant houdt en deze laatste laat variëren. In dat geval mag men inderdaad verwachten, dat de toename der fysieke productie bij toenemende inzet van die ene variabele productiefactor op den duur afneemt en zelfs negatief wordt. Dit alles geldt uitdrukkelijk slechts in die gevallen, waarin de technologie van het productieproces, dus de methode waarop men produceert, zich niet wijzigt. In de situatie, bijvoorbeeld, waarin U één archief laat catalogiseren, de eerste dag door één archiefambtenaar, de tweede dag door vier ambtenaren, de derde dag door acht, en zo voort, komt er een moment waarop één of meerdere ambtenaren niets nuttigers kunnen doen dan met hun handen in hun zakken hun collega's voor de voeten lopen.

50. Slicher van Bath, 'Theorie en praktijk', 139.

51. *Ibidem*, 137.

52. *Ibidem*, 139.

53. *Ibidem*, 159.

54. Slicher van Bath, 'Jaarrede', 173.

55. *Ibidem*, 172.

Dit is nu een correct voorbeeld van de werking van de regel der niet-proportioneel toenemende fysieke productiviteit. In Uw geval echter is er sprake van introductie van een nieuwe *methode* van wetenschapsbeoefening, te vergelijken met een verandering in de technologie van een productieproces. Als U al in termen van 'opbrengsten' zoudt willen spreken, dan zou het redelijk zijn om in dit geval, direct na introductie van de innovatie, een sprongsgewijze verhoging van de productie per eenheid productiefactor te veronderstellen en daarna wellicht een situatie van 'constant returns to scale'. Nogmaals, als U al in termen van 'opbrengsten' zoudt willen spreken. Wij zouden dat liever niet doen, omdat het hier om een niet-direct meetbare variabele 'wetenschappelijk nut' gaat. En sinds de 'new economic history' zijn wij in elk geval wat huiverig geworden voor het toepassen van economische theorieën in die situaties, waarin het al of niet toepasbaar zijn van de bewuste theorie niet door kwantitatieve analyse getoetst kan worden.

De rede van de voorzitter van het Historisch Genootschap telde vier en een halve bladzijde.

Deze reactie is aanzienlijk uitvoeriger geworden.

Ter verdediging voeren wij aan, dat de bijdrage, die Slicher van Bath heeft geleverd aan de ontwikkeling van de economische en sociale geschiedenis in Nederland tot een methodologisch volwaardige wetenschap, niet met enkele woorden kan worden afgedaan. Deze bijdrage is zo essentieel, dat, indien iemand mocht denken, dat dit werk met een paar ironische opmerkingen in een openbare rede de grond in geboord kan worden, hij zich in elk geval verzekert van het wetenschappelijk verweer van de schrijvers van dit artikel, die zich dan geroepen voelen Slicher van Bath te verdedigen tegen de voorzitter van het Historisch Genootschap.

De historicus behoeft de schrijn van 'Bitch goddess of *quantification*' niet te aanbidden⁵⁶. Wanneer hij gewoon probeert haar te begrijpen, zal zij hém evenzeer haar gunsten gunnen, als de econoom, die eerder zijn negentiende-eeuwse vooroordelen opzij zette. Ook zonder aanbidding. Juist zonder. Immers dan pas wordt men kritisch genoeg om haar tekortkomingen in te zien en oog te krijgen voor de charmes van haar zuster, de bitch goddess of *qualification*. Die charmes zijn zodanig, dat het haar vergeven zij, dat zij (volgens haar zuster) haar mond soms voorbij praat.

56. Geciteerd bij Slicher van Bath, 'Theorie en praktijk', 159.

STORM IN EEN GLAS WATER

Het artikel van Baudet en Drukker zou erg belangwekkend hebben kunnen zijn, indien de afval of de verloochening van de kwantitatieve methoden ook werkelijk had plaats gevonden. Aangezien deze uitsluitend in de fantasie van de beide auteurs bestaat, ontbreekt elke basis voor een discussie. Hun premisse is irreëel en het is een vrijwel hopeloze taak om hun onjuistheden en fantasieën recht te zetten met het gevaar, dat alles toch weer verkeerd geïnterpreteerd wordt.

In de rede voor het Nederlands Historisch Genootschap in 1975 (!) is alleen gewaarschuwd om zekere beperkingen in acht te nemen bij het gebruik van kwantitatief materiaal en de daarmee verbonden methoden. Naar mijn mening is een zekere bezinning nodig, juist omdat deze nieuwe richting zo'n grote vlucht heeft genomen. Trouwens grenzen zijn er bij alle wetenschappelijke methoden en hulpmiddelen, ook hier. Men kan van mening verschillen, waar de grenzen precies liggen.

Wat mijn persoonlijke instelling betreft moge ik opmerken, dat ik een doodgewone historicus ben, die historisch onderzoek bedrijft voor zijn eigen plezier en daardoor tamelijk immuun is voor lof en blaam. Al jaren ben ik bezig met het verzamelen en verwerken van zeer veel kwantitatief materiaal betreffende de bevolking, de prijzen, de landbouw, de handel, de mijnbouw, etc. van Latijns Amerika in de koloniale tijd, in de hoop daarover bij gelegenheid te kunnen publiceren. Het is inmiddels gelukt om een brug te slaan van de economische en sociale geschiedenis naar de cultuurgeschiedenis in de ruimste zin, juist met behulp van kwantitatieve gegevens. Wat een ironie voor het kaartenhuis van de beide auteurs!

B. H. Slicher van Bath

De Junta der Besturen en Beden (1764-1787) en haar werking in de Oostenrijkse Nederlanden

P. LENDERS

Een der waardevolle elementen in het beleid van de Oostenrijkse regeringsinstanties te Brussel na de Vrede van Aken (1748) was het onverdroten pogen om het bestuur van land, gewest en dorp te moderniseren, zijn methodes van de eeuwenoude routine te ontdoen en efficiënter te maken en, waar mogelijk, te verjongen. Deze pogingen vielen samen met een begin van vernieuwing in de aanpak van handel, nijverheid en landbouw in de particuliere sector. De dynamiek, die uit deze houding van de overheid spreekt, is zeker niet vreemd geweest aan de vroege doorbraak van de Industriële Omwenteling in België.

Men weet hoe de regering te Brussel in de jaren vijftig der achttiende eeuw orde en klaarheid trachtte te scheppen in de eigen financiën. Het staat ook vast, dat Wenen zowel als Brussel na de Oostenrijkse Successie-oorlog en - met meer overtuiging nog - na de Zevenjarige oorlog vast besloten was om de lagere besturen te moderniseren en wantoestanden, vooral op financieel gebied, te saneren. Heel wat ambtelijke verslagen alluderen daaraan¹. Dat dit hervormingswerk niet zonder bijbedoeeling ondernomen werd, is duidelijk. De regering had immers zeer beperkte eigen inkomsten en hoopte door haar ingrijpen en technische hulp wat meer de hand te kunnen leggen op de gemeentelijke, regionale en provinciale financiën en ook de autonomie der gemeenten en der federale organen wat te kunnen indijken. Het ontbreken van door Brussel geleide provinciale instellingen maakte deze directe contacten en interventies vrijwel onontbeerlijk.

Dergelijke pogingen van bestuurlijke en financiële modernisering waren vóór de regering van Jozef II steeds ondernemingen van lange adem. Men moest immers rekening houden met inertie of zelfs stug verzet van de plaatselijke gezagsdragers en ambtenaren. Dit verzet vond zijn verantwoording in de gemeentelijke autonomie en

1. In een tekst van 1761 over Vlaanderen vinden wij onder meer: 'Le ministre devra de plus, d'abord après la paix, s'occuper très sérieusement de faire examiner et approfondir la ténébreuse et misérable économie des villes et métiers de la province, d'où résulte à titre de non-valeurs un vide de 360.000 fl. dans le subsidie... Je sais que ces administrations sont réellement chargées de dettes, mais je ne conçois pas comment, malgré la rémission de leurs cotes dans les subsides, elles n'auraient pas pu se remettre un peu'. Brussel, Algemeen Rijksarchief, fonds Chancellerie autrichienne des Pays-Bas, 448 D 75, Verslag van Kaunitz aan Maria Theresia van 15 april 1761. Dat dergelijke verzoeken bij de keizerin gehoor vonden en een rechtstreekse aanleiding werden tot de oprichting van de Junta voor Besturen en Beden, is duidelijk.